

BİR FRANSIZ SEYYAHIN GÖZÜYLE KARADENİZ'DEN VAN GÖLÜ'NE

FROM THE BALACKSEA TO THE VAN LAKE WITH A VIEW OF A FRENCH TRAVELLER

Arş.Gör.Erkan CEVİZLİLER*

Osmanlı Devleti'nin muhtelif din ve milliyetlere mensup unsurları bünyesinde barındırdığı ve bu unsurlara karşı Avrupa devletleriyle Amerika'nın büyük bir ilgi içerisinde oldukları bilinen bir gerçektir. Özellikle, çeşitli sebeplerden dolayı Osmanlı ülkesinde de milli hareketlenmelerin başlaması ve tabiki batılı kuvvetlerin Osmanlı Devleti'yle ilgili olarak bir takım düşünce ve planlarının olması, bu ilgiyi daha da artıran etkenlerdendir. Hemen belirtmek gerekir ki, bu ilgi yalnızca bu devletlerin politikalarıyla sınırlı kalmamış, kamuoylarını ve onları bir çok noktada yönlendiren basınlarını, çeşitli yazarlarını, aydınlarını ve Osmanlı ülkesini çeşitli zamanlarda ziyaret eden muhtelif niyetlerdeki seyyahlarını etkisi altına almıştır.

Başlıkta belirttiğimiz coğrafyada, müslim ve gayr-ı müslim halkla ilgili olarak edindiği bilgi ve gözlemlerini, 1895 yılında Paris'te yayımlanan eseriyle dile getiren P.B. D'Allauch'da, Fransız asıllı bir seyyah ve yazardır. Ermeni meselesiyle ilgili olarak yoğunlaşan batılı yayınlardan hareketle, konuya ve doğal olarak olayların geçtiği ifade edilen bölgeye yöneldiğini belirten yazar, konuyla ilgili olarak bazı yayınların kötü niyetle ifrata taşınmış olmasından ve yeterli araştırma yapılmaksızın eksik olarak yazılmış olmalarından dolayı gezisini gerçekleştirdiğini ve eserini kaleme aldığını dile getirmektedir.

* Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Öğretim Elemanı

Seyahatnamelerin tarih araştırmacıları için önemli kaynaklar olmasından hareketle; Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki çalışmalarımız sırasında Osmanlıca çevirisini bulabildiğimiz ve yalnızca Ermeni meselesiyle ilgili olmayıp, bölgeyle ilgili çeşitli konular hakkında da bilgi veren, yazarın *La verite sur L'Armenie* (Ermenistan Hakkındaki Hakikat) isimli eserini bu çeviri doğrultusunda sunmaya çalışacağız.

Yolculuğun Başlangıcı ve Trabzon – Erzurum Arasındaki Durum: Yazarın ifadesiyle; bölgeye hareketi, batılı yazarların Avrupa kamuoyunu celb etmek üzere Ermeni olaylarıyla ilgili olarak feveran ettikleri ve kendisinin dahi bu feveranın etkisinde olarak gazetelerde bir takım yazılar yayımladığı bir dönemde, bir rastlantıya binaen gerçekleşmiştir. İstanbul'da bulunduğu 1889 yılında, bir arkadaşı tarafından yeni Bitlis Valisiyle tanıştırılması ve Vali tarafından yeni görev yerine davet edilmesi, üzerinde durduğu Ermeni meselesini inceleme ve bölge insanını tanıma açısından büyük bir fırsat olmuştur. Nitekim 22 Ağustos 1889 tarihinde yanında yol arkadaşları olduğu halde, Rus vapur şirketine ait Azof isimli bir gemiyle yolculuğuna başlayan yazar, 26 Ağustos'ta Trabzon'a ulaşmıştır.¹

Yazar eserinde; Trabzon'un şehre yaklaştıklarında deniz tarafından görünümünün, tıpkı İstanbul gibi çok güzel olduğunu vurgulamaktadır. Ancak burada fazla kalmayarak, ertesi günü, yanlarında bulunan yardımcıların yaptıkları hazırlıklardan sonra Bitlis'e doğru zorlu yolculuklarına başladıklarını söylemektedir. Yazarın izlenimlerine göre; Trabzon ile Erzurum arasında, yayları harap ve oldukça kötü durumda olan arabalar yolcuları nakletmektedirler. Sıradan insanlar ise, bu yolu üç veya dört atlı ve tamamen eşya dolu arabalarda aşmak zorundadırlar. At üzerinde yapılan yolculuk, sıradan insanların yolculuk yaptıkları son derece yorucu bu arabalardan daha elverişlidir. Hatta İstanbul'a giden ve İstanbul'dan memleketlerine dönen hamallar, bu yolu yaya kat etmektedirler ki bu onların 8 veya 10 günlerini almaktadır.² Her ne şekilde

¹ BOA, Y. PRK. TKM, D: 37, G: 1, S: 6-7.

² BOA, Y. PRK. TKM, D: 37, G: 1, S: 8-10. Osmanlı Devleti için gerek seferler gerekse de uzun mesafeli ticaret için yol sistemi çok önemliydi. Ancak araba geçişleri için yol yapımına başlanmadan önce, yol sistemi özellikle Anadolu ve doğusunda kervan ulaştırmasına ve hayvan sırtında taşımacılığa göre örgütlendi. Tarihi olarak belirlenen yol güzergahlarındaki mühendislik yapılan yalnızca büyük

olursa olsun uzun ve yorucu geçen bu yolculuk esnasında, yolcular kervansaraylarda aksi taktirde açıkta yatmaya mecburdurlar. En iyi durumda olan kervansaraylarda bile, pencereler cam yerine yağlı kağıtlarla kapatılmış olduğundan, rüzgârdan tamamen korunmak için mevcut olan delikleri yolculuk eşyalarıyla kapatmak gerekir. Yanında yatak bulunmayan yolcuların yerdeki hasırların üzerinde yattığı bu kervansaraylarda, bir gece için 10-15 hatta 20 kuruş ücret istenmektedir. Yolcular önceden hazırlıklı değiller ise, buralarda yiyecek olarak ancak kötü pişmiş siyah ekmek ve kokmuş keçi peyniri bulabilmektedirler. Yolculuk ve konaklama şartlarının bu kadar kötü olmasına rağmen, yolun her iki tarafında dağ eteklerine kadar görünen köyler ve onların arasından akan suların oluşturduğu manzara o kadar güzeldir ki bütün olumsuzlukları kapatmaktadır.³

Yazar Trabzon – Erzurum yoluyla ilgili olarak ayrıca, İran'a eşya götüren kervanlar ve şehirden şehire seyahat etmekte olan halktan söz etmektedir. İran ticaretiyle ilgili olarak; Trabzon ve Erzurum vilayetlerinin başlıca gelir kaynağı olduğu halde, ticaret muamelesinin Trabzon gümrük memurları tarafından zorlaştırıldığı, bunun ise Trabzon gümrüğünden gerçekleştirilen ticaret muamelesini, son yıllarda önemli miktarda düşürdüğünü ifade etmektedir. Yazara göre, bu durumdan Ruslar oldukça memnun oldukları gibi, Türk gümrük memurlarının cehaletinden istifade ederek, İran'a yönelik ticareti 1878 yılından beri ellerinde tuttıkları Batum limanına nakletmek için yoğun çaba sarfetmektedirler.⁴

Eserinde Trabzon – Gümüşhane yolunun güzel görünümünden sıklıkla bahseden yazar, yolun her iki tarafında bulunan büyük ağaçların oluşturduğu tabii

su akıntılarını geçmeyi sağlayan köprülerdi. Bu yol sisteminin diğer unsurları yolcuların dinlenmesi ve mallarının korunması için kervansaraylar, hanlar ile yolun emniyeti ve kısmide olsa bakımını gerçekleştiren Derbent köyleriydi. Anadolu'da araba geçişlerine yönelik olarak yol yapımına 1850'de başlanmıştı ki yapımına başlanan ilk yollar Bursa – Mudanya, Bursa – Gemlik ve Trabzon – Erzurum şoseleleri olmuştu. Yapımında yabancı mühendislerin çalıştırıldığı 314 km uzunluğundaki Trabzon – Erzurum yolu 1872 yılında tamamlanmıştı. 1850 yılında Ticaret ve Nafia Nazırı İsmail Fazıl Paşa Trabzon'a giderek, yolun inşasını başlatmak için işin teşkilatlanmasıyla ilgilenmişti. 1869'da bu yoldan geçen Theophile Deyrolle, hauralarında bu yolda Fransız mühendislerinin çalıştığını ve bu mühendislerden Mösyö Baltazar ve oğlunun ameleler tarafından öldürüldüğünü ifade etmektedir. Deyrolle ayrıca, D'Allauch gibi bu yolun Osmanlı Devleti için ticari ve askeri bakımdan önemine değinmekte ve yolda Erzurum kalesini güçlendirmek için ağır toprak nakledildiğini gördüğünden bahsetmektedir. İlhan TEKELİ – Selim İLKİN, Cumhuriyet'in Harcı Modernitenin Alt Yapısı Oluşurken, III, İstanbul, 2004, s. 108-110.

³ BOA, Y. PRK. TKM, D: 37, G: 1, S: 10, 12-13.

⁴ BOA, Y. PRK. TKM, D: 37, G: 1, S: 10-11

güzelliğın, şairdere dahi ilham verecek nitelikte olduğunu söyleyerek beğenisini dile getirmektedir. Bununla birlikte Trabzon – Gümüşhane arasındaki bölge insanının ekonomik ve sosyal durumlarına da eğilerek; halkın oldukça çalışkan olup yoğunlukla ziraatle uğraştıklarını ve civar köylerde pirinç, buğday, tütün, sebze ve Trabzon fasulyesi yetiştirildiğini belirtmektedir. Suyun bol olduğu arazilerde yapılan tarım faaliyetlerinin dışında, hayvancılığın da halkın asıl gelir kaynaklarından biri olduğunu, ancak özellikle kış aylarındaki yetersizlikten dolayı hayvanların iyi beslenemediğini ifade etmektedir.⁵ Halkın ikâmet ettikleri evlerin durumuyla ilgili olarak ta; evlerin alçak surette çeşitli şekillerdeki taşlar ile inşa edilerek, üzerlerinin 20 cm uzunluğunda – 5 cm genişliğinde ince tahtalar ile kapatıldığını ve yeni yapılmış evlerin görünümünün pek güzel olmadığını vurgulamaktadır. Müslüman ve Hristiyan ahalinin aralarında olan diyalogları için ise; bu iki unsurun birbirlerine itimad ederek yan yana yaşayıp, az olan gelirleriyle yetinerek kendilerini bahtiyar adlettiklerini belirtmektedir. Buna ilaveten, gerek Müslüman gerekse de Hristiyan halkın bayram, yortı ve eğlencelerini rahatlıkla icra etmekte olduklarını ve asıl olan hususun padişaha riayet etmek olduğunu yazmaktadır.⁶

Yazara göre; Trabzon'dan Erzurum'a kadar yapılmış olan yolun yolcular için tehlikeli olabilecek bir çok yeri vardır. Çünkü bu yol acele edilerek ve Anadolu tren hattı inşasında olduğu gibi, müteahhidin mevcut durumdan istifade ederek kilometreyi artırma gayesiyle oldukça muntazamsız yapılmıştır. Yol ancak bir arabanın geçebileceği genişlikte yapılmış olup, uzun zamandan beride tamirat görmediği için, yağmur ve karlardan dolayı dağlardan inen toprak ve taş yığıntıları yüzünden yolcuları arabalarından inip tehlikeli uçurum kenarlarında yürümeye mecbur etmektedir. Arabacılar dahi korkularından yerlerinden inerek, arabaya tutunup dengeyi sağlamaya uğraşmak suretiyle, yolun kötü olan yerlerini geçmeye çalışmaktadırlar. Valiler bu yolları bir an önce tamir ettirmezler ise, ileride belki atıllar için bile bu yoldan geçmek mümkün olmayacak ve ticari işler ile posta hizmetleri büyük zarar görecektir. Ayrıca Osmanlı Devletinin Asya'daki büyük şehidlerden birine ordu sevk etmek mecburiyetinde bulunması durumunda, bu yoldan başka kullanabileceği bir yolun bulunmayışı yolun

⁵ BOA, Y. PRK. TKM, D: 37, G: 1, S: 13-14.

⁶ BOA, Y. PRK. TKM, D: 37, G: 1, S: 14-15.

tamirini daha elzem kılmaktadır.⁷ Gerek bahsedildiği üzere yol durumunun kötü oluşu ve gerekse de daha önce belirtilen Trabzon gümrük memurlarının uyguladığı olumsuz ticaret muameleleri, bu yolun en mühim mevkielelerinden biri olan Bayburt'u, önceleri ticaret açısından pek iyi durumda olmasına rağmen, oldukça önemsiz bir duruma sokmuştur.⁸

Erzurum ve Çevresiyle İlgili İzlenimler: Yazara göre; belirtilen sebeplerden dolayı Erzurum şehri dahi ticari açıdan, orada bulunduğu dönem itibarıyla pek önemli görünmemektedir. Şehirde konsolos sokağının dışında başka hiçbir yer büyük bir şehrin görüntüsünü yansıtmamaktadır. Ancak şehirdeki mühim istihkam ve oldukça güzel eski eserler hemen dikkati çekmektedir.⁹ Gümüşhane civarlarından başlamak üzere, gerek savaşlar ve gerekse de halkın ısınma ihtiyacını karşılamak üzere bilinçsiz olarak ağaçları kesmeleri ormanları büyük ölçüde tahrip etmiştir. Bölgede yaşayan yaşlıların ifadesiyle, eğer valiler halkın refahını sağlayabilirler ise, bazı yerlere ağaç diktirilebilir ki buda kısmi olarak bu konuda bir düzelmeye sebep olabilir.¹⁰ Bununla birlikte hali hazırda Erzurum ve civarında ısınmak için oldukça ibtidai bir yöntem kullanılmaktadır. Şöyle ki halk inek ve diğer ahır hayvanlarının gübrelerini toplayıp hane ve bahçe duvarlarına yapıştırmakta

⁷ BOA, Y. PRK. TKM, D: 37, G: 1, S: 21-24. Erzurum Valisi Cemal Bey tarafından Dahiliye Nezareti'ne yazılan 9 Ağustos 1325 (22 Ağustos 1909) tarihli raporda da Trabzon – Erzurum yolunun kötü durumundan bahsedilmektedir. Rapora göre; 166 km lik kısmı Erzurum Vilayeti'ne ait olan ve askeri öneme binaen yapılan yolda, bayındırlık hizmetlerinin idamesi bu tarihe değin pek mümkün olamamıştır. Öyle ki bazı yerlerde 2500m yüksekliğe kadar çıkılıp, oldukça elverişsiz güzergahlardan geçirilmek suretiyle yapılan yolun, inşasında sağlamlığına dikkat edilmişse de, sonradan yolun bekçisiz bırakılması ve geçişe imkân bırakılmayacak şekilde harap olmasına kadar tamiri yapılmamasından dolayı, yolun güvenilirlik ve sağlamlığı ortadan kalkmıştır. BOA, DH. MUI, D: 10-2, G: 7, S: 2/1. Erzurum Valisi Celal Bey tarafından yazılan 1 Temmuz 1325 (14 Temmuz 1909) tarihli bir başka raporda, yine bu konu üzerinde durulmaktadır. Raporda; Erzurum, Van, Bitlis ve kısmen de olsa Diyarbakır ile Mamuret-ül aziz Vilayetlerinin sahille irtibatını sağlayan ve doğu sınırına gönderilecek bütün askeri levazımın yegâne geçişi olan Erzurum – Trabzon yolunun, çoğu yerinin yaz aylarında dahi geçişe müsait olmadığından bahsedilmektedir. BOA, DH. MUI, D: 3-3, G: 7, S: 6/1.

⁸ BOA, Y. PRK. TKM, D: 37, G: 1, S: 16.

⁹ BOA, Y. PRK. TKM, D: 37, G: 1, S: 16.

¹⁰ BOA, Y. PRK. TKM, D: 37, G: 1, S: 17,21. Ormanların tahrip edilmiş olmasıyla ilgili husus Erzurum Valisi Celal Bey'in 1 Temmuz 1325 (14 Temmuz 1909) tarihli raporunda da ele alınmıştır. Celal Bey, yazının ifade ettiği bölge yaşlıların temennilerine kulak vericesine, mahvedülen ormanların yeniden ihyasını mümkün gördüğünü, bunun için Zigana, Soğanlı gibi iklimleri Erzurum iklimine benzer olan yerlerden ağaç tohumu toplamayı ve Norveç gibi Avrupa'nın en soğuk yerlerinden tohum getirtmeyi kararlaştırdıklarını belirtmektedir. Celal Bey ayrıca bu hususlar gerçekleşinceye kadar, bölge ahalisinden herkese senede beşer kavak veya söğüt ağacı diktirmeyi ve bunların korunması için köylere, şehir ve kasabalarda belediyelere sorumluluk yüklemeyi düşündüklerini dile getirmektedir. BOA, DH. MUI, D:3-3, G: 7, S: 6/2.

ve bu sayede kuruttuktan sonra evlerin üzerinde, sokaklarda kısaca şehrin her açık olan yeri üzerinde yığınlar meydana getirmekteler ki işte bu suretle kurutulan ve yığılan maddeler yakacak olarak kullanılmaktadır. Bahsedilen şekilde oluşturulan yığınlar, şehrin görünümünü daha yeni topa tutulmuş bir hale sokmaktadır ve böyle bir şeyi hiç görmemiş bir Avrupalının nazarında oldukça gariptir. Ayrıca hayvan gübrelerinin ısınma aracı olarak kullanılması, ziraat için büyük bir kayıp olduğu gibi, özellikle göz sağlığı açısından önemli sorunlara yol açmaktadır. Çünkü gübrenin yanmasıyla oluşan duman insanların gözlerini kıpkırmızı-sarı bir renge sokmaktadır. Bundan dolayı zavallı hastalar karşılaştıkları Avrupalılardan göz hastalıklarına ilaç talep etmektedirler.¹¹

Yazarın izlenimlerine nazaran; bölgede sağlık hizmetleri iyi bir durumda olmadığı gibi, insanlar ibtidai yöntemlere yönelmektedirler. Halk Osmanlı Hükümeti tarafından gönderilen askeri doktorlardan başka doktor görmemiştir. Ancak bu kişilere itimat etmemiş ve yeterince memnun kalmamış olacaklar ki, nefesle okunmak usulüne fazlasıyla itibar etmektedirler. Hatta civarda ikamet eden bazı yaşlı adamların pabuçlarını kaynatıp suyunu içenler dahi vardır. Küçük çocukları tedavi ettirmek için ise, bu ihtiyar adamların karılarına müracaat edilmektedir. Tedavi hususunda bir kadının elde ettiği tesadüfi başarının ünü, birkaç günlük mesafedeki alanlarda bile duyulmaktadır. Ayrıca Müslüman ve Hristiyan halkın ilkbahar ve sonbahar mevsimlerinde su içmek için ziyaret ettikleri mukaddes su kaynaklarının, hastalıklara iyi geldiği yönde bir inanç vardır. Tedavi edilen organın altın veya gümüşten yapılmış benzerini asmak gibi Avrupa usulleri buralarca bilinmediği için, yaygın olarak, su kaynağına yakın bir ağaca elbise parçası asmak ile yetinilmektedir. Çeşitli renklerdeki

¹¹ BOA,Y. PRK. TKM, D: 37, G: 1, S: 17-19. Erzurum Valisi Celal Bey'de raporunda bu ısınma yöntemi üzerinde durmaktadır. Celal Bey, hayvan gübrelerinin yakılmasıyla zirai açıdan oluşan zarar ve buna karşı alınmak istenen tedbiri şu ifadelerle dile getirmektedir: "Bu vilâyette fenâ bir itiyâd var ki serien önü alınamaz ise arazinin kuvve-i inbâtiyyesini mahv ederek akamet-i türab gibi pek muzır hatta elim bir netice tevlid edebilir. O da hayvan gübrelerinin toprağa iade edilmeyerek yakılmasıdır. Topraktan alınan mevâd diğer şekil ve surette iade edilmez ise kuvve-i inbâtiyyesi seneden seneye mütenakus olarak nihâyet âlâmet-i tama derecesine vasıl olur. Fakat kışın otuzbeş, kırk dereceye inen bürüdete mukabil mevâd-ı ihrâkiyyenin avd ağacı kadar nadir olduğu bir yerde başka bir vasita-i teshîn bulunmadan halka bu itiyadı terk ettirmek bit tabi mümkün olamaz. Bunun için şehir civarındaki bir iki luyit menâbüinden istifâde ciheti temil olundu. Elyevm mezkûr menâbüin ne derecelere kadar kabul-i istifâde olduğu anlaşılmaq için keşf ve muayenesiyle iştigâl ediliyor. BOA, DH. MUI, D: 3-3, G: 7, S: 6/2.

kumaş parçalarının asıldığı bu ağaçların görüntüsü eşyasını teşhire çıkarmış eskici dükkanına benzemektedir.¹²

Erzurum'dan Bitlis'e Doğru Hareket ve Bitlis Vilayeti'yle İlgili İzlenimler: Yazarın ifadesine göre; Erzurum'dan Muş, Bitlis, Van, Siirt ve diğer yerlere gitmek için, yolcular ova ve vadilerden geçen küçük patikaları aşmak zorundadırlar. Bu yolculukları çoğunlukla at ile gerçekleştirir iseler de, yerlilerden gidecekleri yere daha hızlı ulaşmak için dağlardan ve kısa yollardan geçmek suretiyle yaya olarak yolculuk edenlerde vardır. Eşyaların taşınması ekseriya, zayıf ve küçük öküzlerin çektiği alçak ve tekerlekleri yağlanmadığı için fazlasıyla gürültülü arabalar ile sağlanmaktadır. Bununla birlikte, bazı yerlerde develer dahi eşya naklinde kullanılmaktadır. Sıcak mevsimlerde sabahleyin erken vakitlerde veya akşam üzerleri, bir Acemin idaresinde bulunan kervanlara rastlamak mümkündür. Gerek deveçiler ve gerek abracılar Trabzon'dan Bitlis, Muş, Van ve diğer ticaret merkezlerine gidebilmek için yaklaşık bir ay müddetle yolculuk etmektedirler.¹³

Yazar Erzurum'dan Bitlis'e kadar olan yolculuğuyla ilgili olarak ayrıca, yol üzerinde bir çok köylü ile karşılaşmasından ve buralardaki köylerin çoğunda paranın oldukça nadir bulunmasından bahsetmektedir. Bununla ilgili olarak, yanlarına giderek kendilerine çiçek takdim eden köylülere verdikleri az miktardaki paraların onları fevkalade memnun ettiğini örnek olarak göstermektedir. Avrupa'daki sefahata karşın buralardaki halkın bulabildikleriyle yetinip sade ve namuslu bir tarzda yaşamlarını sürdürmelerini taktirle karşılamaktadır.¹⁴

Yazara göre; mahsülün ihraç edilmesindeki zorluktan dolayı Bitlis Vilayeti'nde her şey fazlasıyla ucuzdur. Örneğin bir koyun 1 mecdiye, bir kuzu 5 kuruşa, bir tavuk 1 kuruşa, bir piliç 20 paraya, bir hindi 7 kuruşa ve bir öküz 8-10 mecdiye alınabilmektedir. Nehir balıkları ve Van Gölü'nde tutulan kefal balığının kilosu 10-15 santime satılmaktadır. Bir kaç Frank karşılığında ise, yabani kaz, ördek, kara tavuk, ardıç kuşu, keklik, çulluk, tavşan gibi av hayvanlarını satın alabilmek mümkündür.¹⁵ Sebze ve meyvelerin fiyatı da oldukça ucuz olmakla birlikte, bir torba sebze 1 Franga (5

¹² BOA, Y. PRK. TKM, D: 37, G: 1, S: 19-20.

¹³ BOA, Y. PRK. TKM, D: 37, G: 1, S: 24-26.

¹⁴ BOA, Y. PRK. TKM, D: 37, G: 1, S: 39-40.

¹⁵ BOA, Y. PRK. TKM, D: 37, G: 1, S: 26-27.

kuruşa) alınabilir. Ancak bölgede sebze bakımından çok çeşitlilik söz konusu değildir. Taze kengir otu ve gelincik çiçeği fazlasıyla muteberdir. Ekmeğin okkası 12-15 santim civarındadır. Fakat şurası bir gerçektir ki buradaki işçiler Avrupa'dakilerden daha az kazanmaktadırlar.¹⁶

Yazar eserinde, yanında iki sene süreyle ikamet ettiği Bitlis Valisi Rauf Paşa'dan da bahsetmektedir. Valinin on iki sene süreyle Kudüs'te kaldığını ve dini meselelerle ilgili olan yoğun bilgisini yemeklerden sonra yapılan sohbetlerde misafirleriyle paylaştığını ifade etmektedir. Ayrıca ahlak sahibi, dürüst bir kişi olarak tanımladığı Valinin yönetiminde, Vilayetin gayet iyi idare edildiğini ve Valinin özellikle halkın güzel nitelikteki adetlerinin korunmasına itina gösterdiğini kaydetmektedir.¹⁷

Yazarın üzerinde önemle durduğu konulardan bir diğeri ise, Bitlis Vilayeti'nde bulunan bazı Ermenilerin uğraşmakta olduğu kötü meslekler ile Ermenilerin bir takım tutum ve adetleri olmuştur. Konuyla ilgili olarak yazar şu ifâdelere yer vermektedir: “Şehrin bazı mevkilerinde fenâ evleri olduğu gibi içki satılan kahvehâneler dahi hep Ermenilerin elindedir. Defaatle pis sanatlarından dolayı Ermenilere nasihat etti isem de kendileri: “Bu suretle Türklerin paralarını alıyoruz” diye cevap verdiler. Ben ise namuslu bir sanatla para kazanmayı tercih ederdim. Âhâliye ahlak vermek için de kendilerinin her yerde kilise ve mektepleri vardır. Hükümet-i Seniyye kilise ve mektep umûrunda kendilerine daima muâvenet etmiş ise de, maalesef Ermeniler parayı namustan ziyâde seviyorlar. Bu husus sırf kendilerine ait olup bundan neşet edecek fenâlık dahi kendilerine aid olacaktır. Familyasına ekmek kazanmak maksadıyla bir hizmetde istihdâm olunmak için bir gün İslâm âhâlîden birisi yanına geldi ve bende rejide bir kolculuk hizmetini kendisine teklif ettim. Bu adam bir müddet gözlerime baktıktan

¹⁶ BOA, Y. PRK. TKM, D: 37, G: 1, S: 29-31. Yazarın Bitlis Vilayeti'yle ilgili bu gözleminin Erzurum Vilayeti'nde de mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Vali Cemal Bey, vilayetin mahsül ihrâç veya ithal edecek vasıtalarından yoksun olmasından dolayı, her hangi bir masûlün ihtiyaçtan fazla olduğu dönemlerde fiyatının birkaç kat düştüğünü, ihtiyaçtan az olduğu dönemlerde ise faîş miktarda arttığını belirtmektedir. 1320 senesinden 1325 senesine kadar olan dönemde buğday fiyatının 13 kuruşla 46 kuruş arasında, arpa fiyatının ise 6 kuruşla 32 kuruş arasında değişiklik göstermesini, bu duruma delil olarak göstermektedir. BOA, DH. MUÍ, D: 3-3, G: 7, S: 6/1-6/2. Bu bilgiler ışığında, yazarın Bitlis Vilayeti'nde her şeyin fazlasıyla ucuz olduğu kamsına varmasına, bölgede bulunduğu dönemin ürünün bol olduğu bir zamana tesadüf ettiği sonucunu çıkarmak mümkündür.

¹⁷ BOA, Y. PRK. TKM, D: 37, G: 1, S: 5,31.

sonra dedi ki: “Efendi, ben bu memleketin adamlarından bulunduğum halde nasıl İslâm ve Hıristiyan arkadaşlarımı tevkif edeyim? Böyle alçak bir sanatı ifâ etmekten ise ölmeyi tercih ederim.” Tarafımdan vuku bulan bu teklif havadisi ertesi günü şehirde neşir olunur olunmaz mezkûr hizmetde istihdâm olunmak üzere yirmi Ermeni yanıma geldi. Şehir muteberânından birinin himâyesi altında bulunan bir Ermeni de mezkûr hizmete tayin olundu.”¹⁸

“ Ermenilerde bir kız evlendikten sonra artık hiç kimseye hatta akrabalarına bile hitab edemez. Kendileri bir şey talep ettikleri zaman küçük bir çocuk vastasıyla arzularını beyan ederler. Bitlis’de bulunur iken bir gün Mösyö (K...) namında zengin bir zatın hanesinde bulundum. Bu esnada mûmâ-ileyhin gelini Van’dan vürûd etmiş idi. Ev sahibi familyasının ne halde bulunduğuna ve kendisinin ne suretle geldiğine dair malûmat ahz etmek arzusunda bulunmuş ise de suâlleri irâd ve cevabları itâ etmek için yanımda bir çocuk yoktu. Kayın pederi nihâyet para alıp almadığını suâl etmeye karar verdi. “Para var mı?” kelimelerini iştir iştirmez, kız elini kaldırıp iki parmağını gösterdi ve bu surette ağzını açmaksızın kendisinde iki mecdi bulunduğunu ifhâm etti. Kendisinde tavuk dahi bulunduğunu beyân etmek için kız odanın bir köşesine oturup yumurtlayan bir tavuğun bağırmasını taklit etti. Bu taklidi o kadar mükemmel yapmakta idi ki yanında hakikaten bir tavuk bulunduğunu evvelân zannetmekte idik. Bundan dolayı ne kadar güldüğümüzü beyan ve tarif etmek kabil değildir. Üç sene geçtikten sonra bunu yazıyorum ve hala gülmekten kendimi zabt edemiyorum.”¹⁹ “Bu adet o kadar vahşidir ki Dersaadet’de ikâmet eden Ermeniler onu itiraf etmeye cesaret edemiyorlar: Halbuki Anadolu şehirlerinde ikâmet eden umûm Ermenilerde bu adet mevcuttur. Bayburt şehrinde itibaren iş bu âdeti buldum. Rejinin ajans memuru mükemmel bir Ermenidir. Sofrada otururken bize dedi ki : “Her ne kadar sekiz seneden beri aynı hanede ikâmet ettiğimiz halde gelinimize hitâben şimdiye kadar bir kelime söylemedim.”²⁰

¹⁸ BOA, Y. PRK. TKM, D: 37, G: 1, S: 32-34.

¹⁹ BOA, Y. PRK. TKM, D: 37, G: 1, S: 36-37.

²⁰ BOA, Y. PRK. TKM, D: 37, G: 1, S: 38-39. Yazanın Ermenilere ait olarak bahsettiği bu gelenek, Anadolu’nun doğu kısımlarında seyahat etmiş diğer Avrupalı seyyahlarında dikkatini çekmiştir. H. F. B Lynch Erzurum ili ile ilgili izlenimlerini anlatırken bu konuya da eğilmekte ve yeni evlenen Ermeni bir çiftin eğer yaşıyorsa erkeğin anne ve babasıyla birlikte oturduklarını ve bu müşterek ev içerisinde evin erkek ve kız çocuklarının konuşmaya izinli oldukları halde gelinin konuşmaya izinli olmadığını

Yazar eserinde Siirt ve Tatvan ile ilgili olan izlenimlerine de yer vermektedir. Yazara göre; Siirt Fransa'nın Nice şehrine benzemekte ve Mart ayından itibaren her yerinde yeşillik görülmektedir. Bitlis'in henüz karla dolu olduğu dönemlerde, Siirt'te Dicle Nehri'nin kenarında dışarıda oturmak mümkündür. Burada dikkati çeken önemli hususlardan biri de çok sayıdaki su menbaaları ve evlerin şekilleridir. Evler dört köşeli inşa edilmiş olup, pencereleri ve kapıları gayet dar ve alçak yapılmıştır. Kapı ve camların bu şekilde yapılmış olması evlerin içini rutubetli hale getirmektedir ki buda akreplerin çoğalmasına sebebiyet vermektedir. Bu tehlikeye karşı ise, halk yazları evlerin üzerlerinde yaptıkları teraslarda yatmaktadırlar.²¹ Bitlis'ten Tatvan'a kadar olan yol üzerindeki yerleşim yerleri oldukça büyük kireç ocaklarına benzemektedirler. Buralardaki evlerde alçak yapılmış olup, toprak ile sıvanmıştır. Evlerin üzeri, uzun süre yerde kalan karları kolaylıkla süpürebilmek için düz tuğlalar ile kapatılmıştır. Evlerin iç kısımlarında bölmeler olmadığı gibi, bazı soğuk bölgelerin köylerinde olduğu gibi, sakinleri yetiştirmekte oldukları hayvanlar ile birlikte yaşamaktadırlar. Yalnızca bazı zengin evlerinde hayvanlar için ayrı bölmeler yapılmıştır.²² Zirai faaliyet hemen her yerde zengin olup, buğday, mısır, keten, tütün, sebze ve armut, kayısı, karpuz, kavun gibi meyveler yetiştirilmektedir. Ayrıca bol miktarda bal üretimi yapılmaktadır. Bütün zor koşullara rağmen halk halinden memnun görünmekle beraber, bölgede Avrupa şehirlerine nazaran önemli derecede sessizlik, sakinlik ve sadelik hakimdir.²³

Yazar buralardaki halkın sade yaşamını, yaşamış olduğu şu olay ile örneklendirmektedir: "Bu dağ memleketinde sadelik o kadar büyüktür ki bir gün Van Gölü civarında bulunan bir köyde zengin bir köylü bizi taâma davet etti. Bu münâsebetle bir çardak altında gayet mükemmel bir taâm tertip edildi. Yağ, zeytin ve

ifade etmektedir. Buna paralel olarak Fransız yazar Vital Cunet'te Erzurum'daki Ermenilerle ilgili izlenimlerini anlatırken; gelinin gelenekler gereğince 3-4 yıl boyunca yüzünde peçe tutarak, aynı evi paylaştıkları aile büyükleri izin vermedikçe konuşmadığını belirtmektedir. Aksi tarzda davranmanın saygısızlık olarak kabul edildiğini belirten Cunet, bu adetin kentlerin haricinde köylerde dahi kaybolmaya başladığını dile getirmektedir. H. F. B Lynch, Armenia Travels and Studies, volume II. The Turkish Provinces Khayats, Beirut, 1965, s. 220; Vital Cunet, La Turquie D'asie, Paris, 1892, s. 140.

²¹ BOA, Y. PRK. TKM, D: 37, G: 1, S: 27-29.

²² BOA, Y. PRK. TKM, D: 37, G: 1, S: 34-35.

²³ BOA, Y. PRK. TKM, D: 37, G: 1, S: 39-40.

taze peynir diş fırçası, sabun ve sair tuvalet kaplarında olarak sofraya vaz' edildi. Çorba ise yaldızlı ve çiçekler ile müzeyyen bir gece çanağında bulunmakta idi. Bu hali görür görmez şiddetli surette gülmeye mecbur olduk. Zavallı adam bu eşyayı memleketi terk etmiş olan kaimmakamdan satın almış idi. Afvımızı talep ettikten sonra kendisi dahi gülmeye başladı.”²⁴

Ermeni Meselesi ve Sultan İkinci Abdulhamid İle İlgili Düşünceler: Yazar esrinde son olarak; Ermeni meselesinin, durumdan istifade etmek isteyen kişilerce Avrupa'da yanlış ve abartılı şekilde yankılandırıldığı hususuna değinmektedir. Avrupa matbuatının, Avrupa'da meydana gelen cinâyetler ile ilgili olarak yaygara çıkarmamasına rağmen bu konu üzerindeki gerekli araştırma yapılmaksızın olan fevriyetlerini sert bir dille eleştirmektedir. Yazara göre; Avrupa'da bir çok meşhur canî ile en mukaddes hukukları bile mahv eden ihtilâller vardır. Ayrıca askerlerin zavallı halka karşı silah kullandıkları bir çok olay mevcuttur. Yazarın konuya ilişkin diğer ifâdeleri şu şekildedir: “İngiltere’de kadınların karınlarını kesen cânî mevcut değil miydi? Bu gibi şeyler şarkta vukû’ bulmuş olsaydı Avrupa matbuatı ne kadar bağıracaktı? İngiltere’de ve sâir yerlerde vukû’ bulunduğu için yalnız kapıcıların nazar-ı dikkati celb olunmuştu. Bu son zamanda ehl-i fesâttan pek meşhûrlarını görmedik mi? Ravaşol ve şürekası nâmuslu kimseleri namuslu kimseleri titretmemiş midir? Anarşistler umûmî binaları yakıp erkek, kadın ve bî-günâh çocukları katl ederek bütün Avrupa’yı bir dehşet içine gark etmemişler midir? Trupman ve Pranhini ve sâir bu gibi kimseler efkâr-ı umûmîyeyi telâşa sevk etmediler mi? Daha bir çok sâir bu gibi vukûattan sarf-ı nazar ediyorum. Fakat Devlet-i Alîye’de bir cinâyet ika’ olunur olunmaz – burada vuku bulan cinâyât Avruya’ya nisbeten pek azdır – cinâyetin intikam almak veyahut hangi maksat üzerine yapılmış olduğu hakkında asla mütâlâa etmeksizin derhâl bağırmağlar ile efkâr-ı umûmîyeye mürâcaat olunur. “Karındaşlarımız şarkta İslâm taassubu ile katl olunmaktadırlar” diye feryâda başlayan bazı kimse bol el ile verdikleri altınlar vasıtasıyla Avrupa matbuatını celb etmeye muvaffak olmuşlardır. Bir parça daha sabr edilecek olur ise şarka gönderilecek olan bir donanmanın tedârîki dahi talep edilecektir. Fakat beyân ettiğim vechle şarkta vukû’

²⁴ BOA, Y. PRK TKM, D: 37, G: 1, S: 40-41.

bulan cinâyâtın miktarının medeni Avrupa'da vukû' bulan cinayattan pek cüzi bulunduğu isbat edilmiştir.”²⁵

Ayrıca yazara göre; ülkenin bir bölümünde meydana gelen bazı Ermeni olaylarından dolayı, Osmanlı Padişahı'nı sorumlu göstermek büyük bir ayıptır. Çünkü Sultan II. Abdulhamid'in Osmanlı Devleti'nin refâhını ve idaresi altındaki halkın huzurunu sağlamaktan başka bir düşüncesi yoktur. Öyleki o, ülkede bir felâket meydana geldiğinde hemen olaya müdahale ederek büyük lütuflarda bulunduğu gibi, muhtaç durumda olanları hiçbir zaman yüz üstü bırakmamıştır. Avrupa'da yapılan birkaç yüz franklık yardımlarda dahi kişiye büyük övgüler yağdırılmasına karşın, ihtiyaçlar Osmanlı Padişahı tarafından gürültüsüz ve hesapsız bir surette halledilmektedir. Buna ilaveten, bir çok milletten meydana gelen Osmanlı ülkesinde iç asayiş ve sükunu muhâfaza edebilmesi ve muhtelif düşmanlarla çevrili olmasına karşın, dış politikada bütün ülkeler ile iyi ilişkiler kurabilmesi, onun çok önemli vasıflarıdır. Tecrübe sahibi diplomatların ifadesiyle; Sultan II. Abdulhamid dikkatleri üzerine çeken bir hükümdar olup, en zor meselelerde dahi sergilediği dirâyet ve soğuk kanlılığıyla bütün dünyayı hayrette bırakmaktadır.²⁶

Yazar Osmanlı Padişahı ile ilgili olarak ifade ettiği şu sözlerle eserini sonlandırmaktadır. “Anadolu'dan avdet ettikten sonra Dersaadet Fransa Cemiyeti'ne hitâben yazdığım bir mektup üzerine Sefârethane'de verilen bir ziyâfete davet olundum. Taâmdan sonra, diplomatlar, gazeteciler ve büyük gazetelerin muhabirlerinin buldukları salonda “Türklerin aleyhinde” bulunmakla şöhret kazanmış birisi dedi ki:

²⁵ BOA, Y. PRK. TKM, D: 37, G: 1, S: 43-45. Yazarın bu söylemine benzer ifadeleri, Rusya'nın Van ve Erzurum Başkonsolosu Mayevski'nin hatıralarında görebiliriz. Mayevski, Osmanlı Devleti'nin değişik kısımlarında meydana gelen anarşinin sebep olduğu zararların sorumlusu olarak, Avrupa tarafından Türklerin gösterildiğini, ancak Türklerin Rus ve Avrupa matbuatının uydurmuş olduğu karalamalara layık olmadıklarını belirtmektedir. Ona göre de bu karalamalar gerekli araştırmaya yapılmaksızın ortaya atılmıştır ve Türklerin, Hıristiyanların dini ve millî konulara gereğinden fazla liberal bir ilgi göstermelerinden dolayı bir takım olayların geliştiği yönünde, kendilerini ifade edebilmeleri ve Avrupa'yı inandırabilmeleri gerekmektedir. Mayevski ayrıca, Osmanlı Devleti'ndeki Hıristiyanların yabancı devletlerin müdahalesini sağlamak amacıyla çeşitli zamanlarda kanşıklık çıkardıklarını, Doğuda meydana gelen Ermeni olaylarında da bu amaca yönelik hareket edildiğini ve bütün bunlara rağmen Türklerin Ermeniler tarafından, Hıristiyan halkın cellatları gibi gösterilmeye çalışıldığını ifade etmektedir. Rusya'nın Van ve Erzurum'daki Başkonsolosu Mayevski'nin Hatıraları, (Haz: Neriman HASANALİYEV) (Türkiye Türkçesine Aktaran: Enver UZUN), Trabzon, 2001, s.26-27.

²⁶ BOA, Y. PRK. TKM, D: 37, G:1, S: 45-48.

“Efendiler, Abdulhamid Han Hazretleri hakikaten insanları hayrette bırakmak için dünyaya gelmişlerdir. Pek çok ve gayet dirâyetli hükümdarlar gördüm. Fakat Abdulhamid Han Hazretleri gibi seri’ül-intikal ve zeki bir hükümdara şimdiye kadar tesadüf etmedim!” Bu söz kâmilen doğrudur. Abdulhamid Han Hazretlerini bizzat tanıyanlar – Ben kendilerini bundan yirmi iki sene mukaddem, prens iken, kendilerinin şimdiye kadar unutmış oldukları bir münâsebetle tanımıştım - zat-ı hazret-i pâdişâhinin yürekleri gayet iyi olduğunu ve idâre etmekte oldukları âhâlinin saâdetini ve Devlet-i Osmaniye’nin hâl-i refâhını temin etmekten başka hiçbir fikr-i şâhâneleri olmadığını tasdik ederler.”²⁷

Görüldüğü üzere Fransız yazarı eserinde, seyahatini gerçekleştirdiği bölgenin yol durumu ve coğrafi özelliklerinden ekonomik yapısına, yöre halkının sosyal ve ictimai durumundan muhtelif alışkanlıklarına, ilgili dönem itibarıyla var olan Ermeni sorunundan Osmanlı padişahı II. Abdulhamid’in özellikle konuyla alakalı olan bazı özelliklerine kadar çeşitli konulara temas etmeye çalışmıştır. Ermeni meselesiyle ilgili olarak hem bölge Ermenilerinin hem de batı kamuoyunun Türkler aleyhine olan yanlış ve yanlış tutumlarını eleştirerek, hakikatin ortaya çıkarılması doğrultusunda kendi bilgi ve gözlemlerini ön plana çıkardığı bir eser kaleme almıştır. Ermeni meselesinin çeşitli yönlendirmelerle batı kamu oyunca yanlış yankılandırıldığını özellikle dile getirerek, Türkler ile ilgili olan yanlış ithamları yine batılı ve tarafsız bir göz ve söylemle izah etmeye çalışmıştır. Biz de, girişte de belirttiğimiz üzere gerek seyahatnamelerin tarih araştırmacıları için önemini dikkate alarak, gerekse de bir çok hususa temas eden bu seyahatnamenin çeşitli konulara ışık tutabilecek nitelikte olduğunu düşünerek üzerinde mevcut çalışmamızı gerçekleştirmeye gayret ettik.

²⁷ BOA, Y.PRK. TKM, D: 37, G:1, S: 47-48.

BİBLİYOGRAFYA

BOA, Y.PRK.TKM, 37/1.

BOA, DH.MUİ., 10-2/7.

BOA, DH.MUİ, 3-3/7.

Tekeli,-İlkin, İlhan-Selim, Cumhuriyetin Harcı Modemitenin Alt Yapısı Oluşurken, III, İstanbul, 2004.

Lynch, H.F.B., Armenia Travels and Studies, Volume II. The Turkish Provinces Khayats, Beirut, 1965.

Cuinet, La Turquie D'Asie, Paris, 1892.

Rusya'nın Van ve Erzurum'daki Başkonsolosu Mayevski'nin Hatıraları, (Haz.Neriman Hasanaliyev), (Türkiye Türkçesine Aktaran: Enver Uzun), Trabzon, 2001.

ÖZET

Fransız seyyah ve yazarı P. B. D'Allauch'un, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki çalışmalarımız sırasında Osmanlıca çevirisini bulabildiğimiz " La verite sur L'Armenie" (Ermenistan Hakkındaki Hakikat) isimli eseri, Trabzon'dan Bitlis'e kadar olan yol ve bu güzergâhdaki muhtelif konulardan bahsetmektedir. Yazar 1889 yılının Ağustos ayında başladığı gezisinin, Ermeni meselesiyle ilgili olarak gerekli araştırma yapılmaksızın Türkler aleyhinde yazılan bazı yayınlardan hareketle gerçekleştirildiğini ve Bitlis Vilayeti'nde 2 yıl süreyle kalarak konuya ilişkin gözlemler yapmaya çalıştığını belirtmektedir. Yazarın ifade ettiği amaç bu olmasına rağmen, eserde yalnızca Ermeni meselesine değinilmemekte Trabzon, Erzurum ve Bitlis Vilayetleriyle ilgili çeşitli gözlemlere de yer vermektedir.

Anahtar Kelimeler: P. B. D'Allauch, Ermeniler, II. Abdulhamid, Trabzon, Erzurum, Bitlis

SUMMARY

The written work of "La verite sur L'Armenie" (The Truth About Armenia) by P.B. D'Allauch who was a French traveler and author, that I found its copy of Ottoman language in Premiership Ottoman Archives of Government General Archives Office , told about the road from Trabzon to Bitlis and various subjects on that route. The author said that he made his journey began in August 1889 because of some publications written without making any investigation about Armenian Question and stayed for two years in Bitlis to try to make observations about this subject. Although the aim the author stated was that, it was emphasized not only Armenian problem in the work, but also various observations about Trabzon, Erzurum and Bitlis provinces.

Key Words: P. B. D'Allauch, Armenians Abdulhamid II th, Trabzon, Erzurum, Bitlis